

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.36.1.5>

Kristijan Kuhar, Martin Požar, Sandra Požar

ISTRAŽIVAČKA STATISTIČKA ANALIZA TEKSTOVNIH I JEZIČNIH OBILJEŽJA TEKSTA MUKE PO MATEJU U HRVATSKOGLAGOLJSKIM MISALIMA¹

dr. sc. Kristijan Kuhar, Staroslavenski institut
kristijan.kuhar@stin.hr orcid.org/0000-0002-1915-7310

Martin Požar
mpozar@dataspekt.com

dr. sc. Sandra Požar, Staroslavenski institut
sandra.pozar@stin.hr orcid.org/0000-0002-8875-651X

prethodno priopćenje

UDK 272-282.7
003.349.1(497.5)

rukopis primljen: 19. prosinca 2023; prihvaćen za tisak: 13. svibnja 2024.

Polazeći od podjele hrvatskoglagoljskih liturgijskih spomenika na sjevernu i južnu odnosno stariju i mlađu skupinu koju su uspostavili M. A. Pantelić (Pantelić 1971) J. L. Tandarić (Tandarić 1980), a na temelju istraživanja u kojima se iskristalizirala i treća, prijelazna skupina, u radu se ispituju odabrane statističke metode i mjera u kojoj one omogućuju zornije prikazivanje i jasnije sagledavanje odnosa među hrvatskoglagoljskim kodeksima u usporedbi s tradicionalnim pristupom. Korpus za analizu preuzet je iz studije M. Šimić o jeziku teksta Muke po Mateju iz 16 hrvatskoglagoljskih misala (Šimić 2000) u

¹ Rad je rezultat projekta *Interdisciplinarni pristup hrvatskoglagoljskomu misalu na primjeru Misala kneza Novaka* koji je financirala Hrvatska zaklada za znanost (šifra projekta: IP 04-2019-3797), a nastavlja se na izlaganje Kuhar – Požar (2022).

kojoj je autorica utvrdila pojave relevantne za jezičnu analizu i iznijela podatke o tim pojavama u pojedinim misalima. Šimić je utvrdila grupiranje misala u tri skupine: stariju (Vatikanski illirico 4, Ročki, Ljubljanski (Beramski) prvi, Kopenhagenski, Ljubljanski (Beramski) drugi), mlađu (Hrvojev, Newyorški, Senjski) i treću, prijelaznu (Prvi oxfordski, Berlinski, Drugi oxfordski, Drugi vrbnički, Vatikanski Illirico 8, Prvi vrbnički, Novakov, Prvotisak). Na autoričnim podacima proveden je statistički postupak segmentacijske analize, odnosno razvrstavanja analiziranih jedinica u homogene skupine na temelju odabranog skupa obilježja, s ciljem postavljanja hipoteza o široj strukturi kojoj te jedinice pripadaju. Analiza predočuje na koji se način, s obzirom na odabrane jezične i tekstološke značajke, misali grupiraju u skupine i pokazuje odnose među tim skupinama. Analiza je potvrdila podjelu u skupine uočenu pri primjeni tradicionalnih metoda, ali i upozorila na neke pojave koje ranije nisu bile zamijećene, prije svega na mogućnost izdvajanja skupine misala koje odlikuje prisutnost kroatiziranih jezičnih značajka.

Ključne riječi: hrvatskoglagoljski misali; hrvatskoglagoljski evanđelistar; Muka po Mateju; hrvatski crkvenoslavenski jezik; statistika; segmentacijska analiza

1. Uvod

1.1. Liturgijska knjiga misal

Misal (lat. *missale*) knjiga je koja sadrži tekstove koji se čitaju, pjevaju i recitiraju u obredu mise. Po svojoj je tipologiji plenarna knjiga jer uključuje nekoliko knjiga koje su se ranije upotrebljavale u liturgiji, poput sakramentara, lektionara, graduala i evanđelistara, te u nekim svescima i rituala. Nastaje, prema dostupnim kataloškim informacijama, već u 9./10. stoljeću, dok se kao službena liturgijska knjiga rimskoga obreda širi nakon 13. stoljeća (usp. Folsom 2023: 157–177).

S obzirom na to da je misal imao funkciju u liturgiji, njegov sadržaj prati tijek obreda mise. Prema sadržaju misal možemo raščlaniti na biblijske tekstove Staroga i Novoga zavjeta, liturgijske pjesme (introite, antifone, graduale, tractus), euhološke tekstove i tekstove rubrika ili liturgijskih uputa. Funkcija je tih tekstova odvijanje obreda svete mise, koja u zapadnom kršćanstvu predstavlja središnji sakrament i spomen-čin Kristove muke, smrti i uskrsnuća (usp. Harper 1991: 113–121). Svaki je tekst imao svoje mjesto u obredu, a prema obrednom činu i vlastite službenike u liturgiji, npr. euhologiji su pridržani samo svećeniku, gradual pjeva *schola cantorum* ili u njezinu nedostatku svećenik, a određene tekstove odgovara ili izgovara

samo služitelj. Nakon što je u 13. stoljeću misal postao knjiga za liturgiju rimske kurije, u 14. stoljeću postaje službena liturgijska knjiga rimske Crkve koja se, zbog papina „sužanjstva“ u Avignonu (1305. – 1377.), priređuje i prepisuje izvan Rima (usp. Folsom 2023: 148). Franjevački red, konačno, zaslužan je da je ta liturgijska knjiga došla i do istočne obale Jadrana i postala predloškom za prevođenje hrvatskim glagoljašima i uporabu u glagoljaškim crkvama.

1.2. Hrvatskoglagojski misali i njihov razvoj²

Hrvatskoglagojski misali po tipologiji pripadaju rimskome obredu poznatijem pod odrednicom „secundum consuetudinem romanae curiae“, što glagojski pisari zapisuju kao „po zakonu rimskoga dvora“ ili „zakonu rimskom“ (Corin 1997: 528).³ Uz to što su tako naslovljeni, hrvatskoglagojski misali odražavaju tipologiju rimskih kurijalnih misala u rasporedu liturgijskoga sadržaja, a potom i u samom sadržaju liturgijskih, svetopisamskih, obrednih i rubrikalnih tekstova.⁴

Nije poznato kada glagojski misali postaju kurijalni. *Splitski fragment misala* iz 13. stoljeća prema sadržaju upućuje na stariji tip rimskih misala u odnosu na kurijalne misale, te se pretpostavlja da je njegova datacija, tj. 13. stoljeće vrijeme kada misale starije liturgijske redakcije zamjenjuju noviji, kurijalni (usp. Štefanić 1957; Pantelić 1976: 237; Tandarić 1993: 30). Može se pretpostaviti da su franjevci, čije je središte na istočnom Jadranu bilo u Zadru, prvi donijeli latinske rimske kurijalne misale, koje su potom počeli prevoditi i prilagođavati potrebama glagoljaškoga klera.⁵

Sačuvani cjeloviti hrvatskoglagojski misali rimske kurije datiraju od 14. stoljeća, a njihova se tekstualna tradicija nastavlja do liturgijske reforme Tridentskoga koncila i stvaranja novih misala u 17. stoljeću. Sačuvano je, koliko se zna, 17 rukopisnih i 4 tiskana misala, koji su znanstveno opisani u različitoj mjeri (usp. Gadžijeva et al. 2014: 30–35). Josef Vajs zaključio je na temelju usporedbe sa staroslavenskim evanglijarima da je vatikanski

² Poticaj za istraživanje bila je složenost odnosa među hrvatskoglagojskim misalima uvjetovana njihovim povijesnim razvojem, te posljedična složenost njihovih podjela. Stoga se u ovom odjeljku donosi nešto opširniji prikaz okolnosti koje su do toga dovele.

³ Usp. Nov, f. 1a; Lab₁, f. 1a; Vat₄, f. 1a, i drugi (v. popis kratica na kraju članka).

⁴ Za opravdanje ove tvrdnje dovoljno je usporediti sadržaj jednoga glagojskog misala, poput navedenoga u Pantelić (1964: 20–21), s latinskim misalom istoga razdoblja. U prilog tvrdnji o sadržaju liturgijskih tekstova vidi Kuhar 2018.

⁵ Usp. Pantelić 1964: 16.

misal *Illirico* 4 najstariji hrvatskoglagoljski misal rimske kurije, utvrdivši da na mnogim mjestima čuva izvorni tekst evanđelja bolje od ijednoga staroslavenskog spomenika (Vajs 1948: 91). U analizi misnoga kanona Vajs je dodatno odredio starinu toga misala, smjestivši nakon njega *Misal kneza Novaka* i *Ročki misal* (usp. Vajs 1948: 117).

Premda su svi rukopisni hrvatskoglagoljski misali tipološki određeni kao misali rimske kurije (ili rimski kurijalni misali), među njima postoje razlike. Usporedbom sadržaja uočava se da ne postoje dva istovjetna misala po rasporedu sadržaja, rasporedu unutar sanktorala, kalendara ili rituala. Prije svega, svaki misal odražava sredinu u kojoj je nastao i u kojoj je bio u uporabi (usp. Pantelić 1971). Pantelić je u usporedbi sadržaja hrvatskoglagoljskih misala u kontekstu sredine naglasila da sadržaj kalendara, kao i sanktorala odražava kult pojedinih svetaca (Pantelić 1971: 328). Pored kalendara i sanktorala, odraz sredine vidi se u posebnostima nekih euholoških elemenata u spomendanima svetaca, kao što je pokazano na primjeru spomena sv. Jeronima (usp. Botica – Kuhar 2021: 51).

Osim po sadržaju hrvatskoglagoljski misali (odnosno kodeksi uopće) međusobno se razlikuju i po tekstološkim i jezičnim značajkama biblijskih tekstova. Od početaka razvoja slavistike poznato je da u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima postoje razlike u tradiranju biblijskih prijevoda: s jedne je strane u načelu stariji ćirilometodski prijevod s grčkoga, a s druge su mlađe redakcije prijevoda nastale usklađivanjem s latinskim tekstem Vulgate (Šafařík 1853: XXIX, usp. Reinhart 1990.b: 47; Vajs 1910: 39). Posljedično se kodeksi dijele u (barem) dvije skupine, na što je istražujući biblijske tekstove u misalima upozorila M. Pantelić (Pantelić 1971). Prema autorici hrvatskoglagoljski misali imaju dvije matice: južnu, „koja se oslanja na latinsku Vulgatu (...)“ i sjevernu, koju predvodi najstariji hrvatskoglagoljski misal *Illirico* 4, u čijem se tekstu „nazrijevaju ostaci grčke Septuaginte“ (Pantelić 1971: 331). J. Tandarić, obuhvativši istraživanjem i brevijare, pobliže je definirao sjevernu i južnu skupinu liturgijskih kodeksa tako da u sjevernu svrstava kodekse koji su nastali na Krku i u Istri, a u južnu one nastale na zadarsko-krbavskom području (usp. Tandarić 1980: 137). Za sjevernu skupinu Tandarić je ustvrdio da čuva starije liturgijske, tekstološke i jezične značajke, dok južni odražavaju napore glagoljaša da prijevode usklade s latinskim izvornicima, napose s Vulgom.

U istraživanjima je nadalje uočena činjenica da se kodeksi sjeverne i južne skupine ne mogu oštro odijeliti, u smislu da njihov sadržaj bez ostatka potječe s jednog prostora. Naime, kako se cijela pisarska djelatnost, smatra se,

postupno premještala sa zadarskog područja prema sjeverozapadu,⁶ tako kodeksi koji se svrstavaju u istarske odražavaju zadarske elemente, a istarski su elementi dodani naknadno (usp. Pantelić 1971: 328). Slično tome, A. R. Corin (1991: 23), istražujući *Newyorški misal* u usporedbi s ostalima, problematizira to što su *Prvi vrbnički*, *Drugi vrbnički* i *Novljanski misal* sjevernijega geografskog podrijetla, ali ipak pripadaju južnijima. Isto tako, Corin spominje postojanje elemenata svojstvenih južnim kodeksima u sjevernima i obrnuto. Osim toga, usložnjavanju odnosa pridonijelo je i premještanje kodeksa s mjesta nastanka. Pantelić to pokazuje na dvama primjerima: na *Misalu kneza Novaka*, za koji je utvrdila da je poslužio kao jedan od ključnih predložaka prvotiska misala (usp. Pantelić 1967), i na *Ročkom misalu*, koji je djelo Bartola Krbavca i pripada krbavskom području, a upotrebljavao se u Istri (usp. Pantelić 1964: 83). Zbog svega toga vjerojatno se za rijetko koji kodeks može reći da je samo zadarski ili, još manje, samo istarski, a u daljnjim istraživanjima bilo bi korisno osim misala kao cjeline komparativno istraživati njihove pojedine tekstove i tipove tekstova (biblijske, molitvene, pjevane, ritualne i sl.).

Navedene razlike među hrvatskoglagoljskim misalima proizlaze iz toga što su oni od svojega pojavljivanja na oltarima glagoljaških crkava prošli znatne revizije i reforme. U literaturi je posebna pozornost posvećena srednjovjekovnim reformama od 12. do 14. stoljeća (Corin 1997). Reforme se ponajprije tiču već spomenutoga odnosa biblijskih tekstova prema latinskim predlošcima i njihova usklađivanja s Vulgatom. Osim toga, revizije su iskorištene i da se uklone pogreške koje su se nanizale višekratnim prepisivanjem tekstova, što je uobičajeno u rukopisnoj tradiciji (Corin 1997: 537), a usporedno su se provodile i reforme grafije i ortografije (Mareš 1985; Mihaljević 2009). Kada je riječ o redigiranju tekstova prema Vulgati, J. Reinhart (1990.b) pokazao je na primjeru teksta *Bašćanskih ostrizaka* da je usklađivanja s Vulgatom bilo već u 12. stoljeću. No najznatnijom reformom smatra se ona koja je uslijedila nakon uvođenja franjevačkih plenarnih kodeksa (misala i brevijara) jer je upravo nakon nje počelo grananje dviju skupina kodeksa. Reinhart smatra da je ta velika redakcija provedena početkom 14. stoljeća (Reinhart 1990.a: 203), dok Corin zaključuje da je do nje došlo u drugoj polovini 13. stoljeća, i to na temelju činjenice da *Kukuljevičev fragment misala* iz tog stoljeća pripada kurijalnom tipu misala (usp.

⁶ Usp. Pantelić (1971: 331): „Naime, postojale su dvije linije utjecaja: jedna sjeverna preko mađarskih benediktinskih opatija do Zagreba, a druga južna preko Italije do Zadra, a odavle u ostala glagoljaška područja.“

Corin 1997: 529). Budući da je reforma započeta na južnom području, posljedično su sjeverni kodeksi, daleko od središta širenja reformskih inovacija, umnogome sačuvali starije stanje.⁷

Unatoč načelnu razvrstavanju liturgijskih kodeksa na dvije navedene skupine, u istraživanjima je uočeno kolebanje među skupinama i postojanje treće, prijelazne skupine. Važno je naglasiti da sastav prijelazne skupine varira ovisno o korpusu istraživanja. Tako Pantelić bilježi da između skupina laviraju Novlj, Vb₁, Vb₂, Oxf₁ i Oxf₂ (Pantelić 1967: 71). Corin (1991: 23) na svojem korpusu utvrđuje da Vat₄, Oxf₂, Roč, Koph i Lab₂ pripadaju sjevernoj skupini (ili recenziji A), Vat₈, Oxf₁, Nov, Berl, Vb₁, Vb₂, Novlj i P pripadaju južnoj skupini (ili recenziji B), dok se Hrv i New na nekoliko mjesta prebacuju iz jedne skupine u drugu.⁸ Treća skupina izdvojena je i u studiji čiji se podatci obrađuju u ovom radu (Šimić 2000), a sastav joj se također razlikuje od onoga navedenog u Pantelić (1967) i Corin (1991).

Iz svega navedenoga proizlazi da se misali s jedne strane razlikuju po sadržajnoj strukturi, a unutar toga po tekstološkim značajkama (koje se odnose prije svega na biblijske tekstove) i po jeziku. Sve to, uz razmjerno mali broj sačuvanih kodeksa u odnosu na pretpostavljeni broj nekad postojećih, unosi probleme u razvrstavanje kodeksa. To je bio poticaj za ovo istraživanje. S obzirom na postojanje prijelazne skupine kodeksa i, još više, s obzirom na promjenjivost njezina sastava, istraživanje je potaknuto potrebom da se pokuša egzaktnije sagledati podjela kodeksa u skupine i u tom kontekstu osobito sastav prijelazne skupine, s ciljem da se ispita može li se u njoj uočiti neka sustavnost i stalnost.

Dosadašnja istraživanja nisu išla u smjeru da pokažu koliko su na podjelu hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga utjecale liturgijske reforme u rimskoj Crkvi. Do sada se nisu temeljitije uspoređivali cjeloviti sadržaj i struktura koji se razlikuju od misala do misala, a mogu upućivati na predložak iz kojega je određen misal preveden ili priređen, odnosno na smjer utjecaja liturgijske tradicije.

⁷ Još jedna reforma, koja izlazi iz vremenskoga okvira kojim se ovdje bavimo, nastupila je nakon Tridentskoga koncila, kada su i glagoljski misali prilagođeni liturgijskoj reformi kao i latinski, s tim što su glagoljski izgubili hrvatsku inačicu crkvenoslavenskoga jezika.

⁸ Pojava „prebacivanja“ kodeksa iz jedne u drugu skupinu u novijem je istraživanju J. Vele i A. Šimić o zajedničkim procesima razvoja misala i brevijara (Vela – Šimić 2021) preciznije definirana, u skladu sa suvremenom literaturom, u terminima tipova kontaminacije teksta (simultane i sukcesivne).

Konačno, treba dodati da se, s obzirom na to da podjela prema tekstološkim i jezičnim značajkama nije prostorno i vremenski čvrsta, u novije vrijeme pojavila potreba da se, umjesto o sjevernoj i južnoj, govori o starijoj i mlađoj skupini kodeksa (usp. Kovačević – Mihaljević – Sudec 2010, gdje se govori o starijem i mlađem prijevodu;⁹ Badurina-Stipčević – Mihaljević – Šimić 2012: 262). U ovom se istraživanju na tom tragu, a s ciljem preciziranja, rabe nazivi konzervativna i inovativna skupina.

2. Opis istraživanja

2.1. Korpus

Korpus za ovo istraživanje izlučen je iz studije M. Šimić (Šimić 2000) koja opisuje jezik Muke po Mateju iz hrvatskoglagoljskih misala. Autorica je u tom radu istražila značajke relevantne za analizu hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika u tekstu Muke po Mateju (Evangelje po Mateju, glava 26 i 27) u 16 misala; 14 rukopisnih: Vat₄, Roč, Nov, Vat₈, Ber, Hrv, Lab₁, Oxf₁, New, Koph, Lab₂, Oxf₂, Vb₁, Vb₂, i dva tiskana: Senj, P.

Šimić (2000) promatrala je sljedeće jezične značajke. U grafiji i fonologiji uzeto je u obzir pisanje znaka za poluglas, i to: na kraju riječi, u prijedlozima i prefiksima, te u sredini riječi; suglasnička skupina *žd*, ali i neke druge pojave, koje ovdje nisu uzete u obzir jer njihove vrijednosti nisu bile brojčano (tablično) izražene. U morfologiji su promotrene osobitosti pojedinih vrsta riječi: tipovi sklonidbe i padežni nastavci imenskih riječi, pojedini glagolski oblici, osobito imperativ (s obzirom na to je li stariji ili mlađi, te *jat* u imperativu). U sintaksi (što je praktično uključilo i tekstologiju) autorica je uzela u obzir promjene reda riječi, dodatke ili ispuštanja u tekstu, različite prijevode pojedinih mjesta, a u leksiku su uspoređene leksičke inačice i dublete te tekstološke dublete.

Analizom su u polaznom istraživanju, koje je predstavljeno izlaganjem Kuhar – Požar (2022), probno obuhvaćene samo fonološke značajke (poluglas u prijedlozima i prefiksima te u sredini riječi;¹⁰ *jat* i njegove zamjene; skupina *žd* i njezine zamjene), a u daljnjem je istraživanju analiza provedena i na tekstološkim, leksičkim, sintaktičkim i morfološkim značajkama

⁹ Najveći poticaj za to bila je činjenica da je u navedenom radu utvrđeno da *Pašmanski brevijar*, koji se po tradicionalnom, zemljopisno uvjetovanom kriteriju ubraja u južnu skupinu, čuva tekst starije redakcije.

¹⁰ Poluglas na kraju riječi je zanemaren jer je samo grafijski znak.

koje su bile usporedive (odnosno gdje su postojali podatci za sve istraživane misale). U vezi s fonologijom postavljaju se dva metodološka pitanja. Prvo je pitanje koliko je uopće primjereno uključivati fonološke značajke u proučavanje podjele misala, budući da su u žarištu podjele tekstološke značajke uvjetovane dvjema tradicijama biblijskih tekstova. S tim u vezi treba napomenuti da su, govoreći o podjeli, i Pantelić i Tandarić, posebno Pantelić koja je i započela s ovakvim istraživanjem, apostrofirali fonološke elemente kao važne za pojedine tvrdnje i samu podjelu.¹¹ Nadalje, i u novijim se istraživanjima fonološke značajke promatraju u kontekstu podjele kodeksa.¹² Drugo je pitanje načelno, a tiče se složena odnosa grafije i fonologije u hrvatskoglagoljskim tekstovima u cjelini i mjere u kojoj grafija tekstova odražava glasovno stanje. Budući da grafija ne odražava u potpunosti glasovno stanje, ovdje se zajedno govori o grafiji i fonologiji.

2.2. Ciljevi istraživanja

Glavni je cilj ovoga istraživanja, odnosno primijenjenih metoda, bio predočiti na koji se način grupiraju misali unutar prijelazne skupine i u kojem su odnosu članovi prijelazne skupine s misalima starije i mlađe skupine. Drugi je cilj na temelju kvantitativne analize jezičnih značajka misala postaviti i razmotriti hipoteze o široj strukturi kojoj te značajke pripadaju. To nadalje znači da se za eventualne novopronađene fragmente može na temelju nekoliko važnih značajka procjenjivati kojemu odnosno kakvu bi kodeksu pripadali.

2.3. Metodologija

Pristup kvantitativnoj analizi korpusa u ovom je istraživanju istraživačkoga (eksplorativnoga) tipa. Istraživački pristup ovdje se naglašava kao suprotnost potvrdnomu (konfirmatornom) pristupu pri kojem je cilj primjene statističkih metoda testiranje hipoteza, na primjer hipoteze o broju skupina ili pripadnosti određenog misala nekoj skupini. Rezultat potvrdne

¹¹ Usp. Pantelić (1971: 331): „(...) jezične varijante u glagoljskim misalima biblijskih tekstova potječu iz dviju matica: *južne*, koja se oslanja na latinsku Vulgatu i odlikuje se jačom kroatizacijom u fonetici (ikavizacija) i leksiku, jasnijom dikcijom, ali starijom rečeničnom konstrukcijom i *sjevernu*, krčko-istarsku, kojoj stoji na čelu najstariji hrvatskoglagoljski misal Ill₄. Njegov se tekst odlikuje čuvanjem tradicije (čuvanje grupe *žd* i *ě* odnosno *e*), a u sadržaju se nazrijevaju ostaci grčke Septuaginte.“

¹² Usp. npr. za skupinu *žd* Gadžijeva et al. (2014: 84).

analize iskazao bi je li hipoteza sukladna podacima, odnosno nalazi li u njima potvrdu ili ne. Istraživački pristup, s druge strane, nije usmjeren testiranju, nego postavljanju hipoteza. U ovom radu tako se željelo istražiti na koji broj i sastav skupina upućuju značajke pojedinih misala, odnosno razmotriti kako je predmetni skup misala strukturiran s obzirom na međusobnu povezanost njihovih značajka. Značajna posljedica istraživačkog pristupa jest da se zaključak analize ne može smatrati potvrdom, već pretpostavkom koju tek treba provjeriti.

Budući da su dosadašnje pretpostavke o strukturi skupa misala oblikovane u terminima odvojenih skupina, kao osnovna statistička metoda odabrana je segmentacijska analiza, odnosno empirijsko izdvajanje skupina čiji članovi trebaju biti, prema odabranim razlikovnim obilježjima, međusobno što više homogeni, dok između izdvojenih skupina treba biti što veća heterogenost. Empirijski karakter ovakva postupanja proizlazi iz statističke obrade značajka zatečenih u tekstovima misala, a njegov ishod presudno ovisi o primijenjenome konceptualnom okviru: koje se značajke odabiru kao ulazni podatak, koja težina im se pridaje pri analizi i, u konačnici, kako se tumače njihovi odnosi. Odabrani pristup stoga nije u mogućnosti pružiti konačnu („objektivnu“, „statističku“) potvrdu bilo koje pretpostavke o grupiranju misala, nego isključivo predstavlja nastojanje da se istraže mogućnosti kako je takve pretpostavke moguće postavljati.

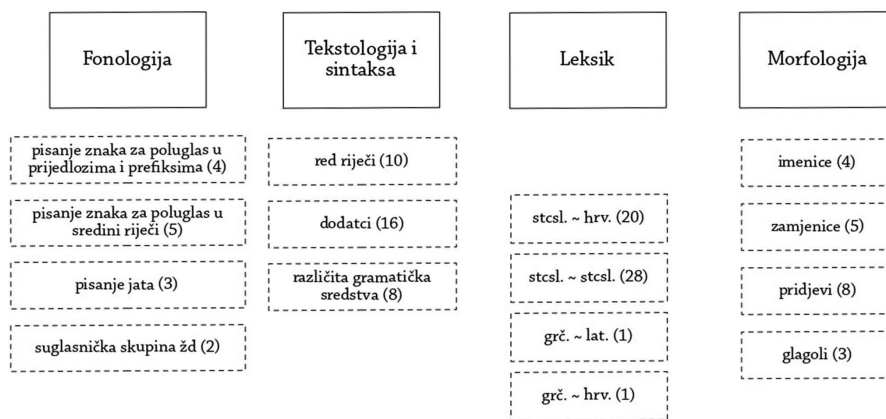
Skup razlikovnih obilježja koji je upotrijebljen kao podloga za segmentacijsku analizu široko je postavljen i uključuje grafijsko-fonološke, tekstološke/sintaktičke, leksičke i morfološke značajke.¹³ Svaki od navedenih skupova obilježja sadrži i određene podskupove. Iz kvantitativnoanalitičke perspektive pretpostavljena je jednaka važnost svih podskupova, a na višoj hijerarhijskoj razini i jednak utjecaj svih četiriju osnovnih skupova obilježja. Posljedica ovakva konceptualnog odabira jest da zatečene razlike u tekstovima, podijeljene na opisani način, imaju načelno jednak utjecaj na izdvajanje skupina postupkom segmentacijske analize.

Ukupan broj odabranih obilježja vrlo je velik, što očekivano dovodi do znatna šuma pri bilo kakvu analitičkom razmatranju. Kako bi se taj šum smanjio, prethodno su postupkom analize glavnih komponenata unutar svakog podskupa obilježja izdvojene osnovne odrednice koje opisuju zate-

¹³ Uvid u cjelokupne podatke može se dobiti u Repozitoriju Staroslavenskoga instituta (<https://repozitorij.stin.hr/>).

čeno razlikovanje među tekstovima, a isto je ponovljeno i na višoj hijerarhijskoj razini četiriju osnovnih skupova obilježja. Na taj su način pojednostavnjeni ulazni podatci, uz očuvanje najvećeg dijela informacije koja je sadržana u ukupnom skupu obilježja. Opisani postupak odgovara tehnici hijerarhijske multiple faktorske analize kako je implementirana u statističkom programu FactoMineR (Lê; Josse; Husson 2008) unutar programskog okruženja R (R Core Team 2021).

Segmentacijska analiza provedena je metodom Gaussovih mješavina kako je implementirana u statističkom programu Mclust (Scrucca; Fraley; Murphy; Raftery 2023) koji je također dio prethodno navedenoga statističkog okruženja. Ta analitička metoda polazi od izgradnje statističkog modela koji pretpostavlja postojanje međusobno različitih skupina, što se izražava distribucijom vjerojatnosti različitih mogućih rješenja, te odabirom onog rješenja uz koje se veže najveća vjerojatnost. Razmatranjem mogućih analitičkih rješenja, ali i mogućnosti njihove interpretacije, kao konačno je odabrano ono rješenje u kojem se misale dijeli na četiri karakteristične skupine.

Slika 1. Shema razlikovnih obilježja na temelju kojih je provedena segmentacijska analiza. Uz nazive podskupova naveden je broj pojedinih obilježja (inačica) koje su zabilježene na najnižoj razini razlaganja.

U nastavku slijede dodatne napomene o značajkama na temelju kojih je provedena segmentacijska analiza.

2.3.1. Grafija i fonologija

Misale se razlikovalo po ovim grafijsko-fonološkim značajkama: pisanje znaka za poluglas (u prijedlozima i prefiksima, u sredini riječi; znak za poluglas na kraju riječi je izostavljen jer nema glasovnu vrijednost), pri čemu postoje ove mogućnosti: štapić, apostrof, izostanak znaka za poluglas, vokalizacija, znak na mjestu gdje izvorno nije bilo poluglasa; *jat* – potvrde su razvrstane s obzirom na to je li *jat* sačuvan ili reflektiran, a potpodjela uključuje refleksu *e* i *i*; suglasnička skupina *žd* – potvrde su razvrstane s obzirom na to je li skupina sačuvana ili je zamijenjena. Izvor su podataka tablice iz Šimić (2000) dobivene brojenjem pojavnosti grafijsko-fonoloških inačica u tekstu *Muke po Mateju* u misalima.

2.3.2. Tekstologija i sintaksa

Pri pripremi i prilagodbi podataka za analizu neke su razlike – grafijske, fonološke, pa čak i morfološke – morale biti zanemarene kako bi se dobila što jasnija slika i kako bi podatci bili što upotrebljiviji. Tako se primjerice oblici *dviû* i *d'viû*, *lobžu* i *lobžû*, *uzrê* i *uzri*, *edina* i *edna*, *dvu* i *dviû* itd. smatraju istom inačicom. Izvlačenjem korpusa iz Šimić (2000) (tj. izlučivanjem primjera za koje postoje potvrde u svim misalima, osim onih s lakunom, a to su Lab₁ i Oxf₁) dobiven je korpus od 34 mjesta sa sintaktičkim i uopće tekstološkim inačicama, 53 mjesta s leksičkim inačicama te 20 mjesta s morfološkim inačicama. Sintaktičke i tekstološke inačice razvrstane su u tri kategorije: red riječi (u inačicama varira red riječi, npr. *ěsti pasku* – *pasku ěsti*), dodatci odnosno ispuštena mjesta (u nekoj inačici postoji tekst koji druga skupina nema), različito gramatičko sredstvo (pri prijevodu je upotrijebljeno različito gramatičko sredstvo, npr. particip i imperfekt ili različiti tipovi veznika). Pri razvrstavanju u kategorije u slučajevima gdje supostoji više kategorija, odnosno više elemenata razlikovanja među pojedinim inačicama, bilo je potrebno odlučiti kojoj će se kategoriji dati prednost. Primjerice ako u inačicama varira red riječi i neko gramatičko sredstvo, prednost je davana gramatičkom sredstvu i inačice su razvrstane s obzirom na to (jer red riječ može biti i rezultat slučaja, odnosno nije uvijek odraz utjecaja predloška, i slično). Za inačice za koje u Šimić (2000) nije navedeno je li im izvorište u grčkom ili latinskom biblijskom prijevodu ovdje je to provjeravano u grčkom i latinskom izdanju Biblije (Biblia sacra 1955), ali na tu se činjenicu skreće pozornost samo ako je to na bilo koji način važno.

2.3.3. Leksik

U razvrstavanju leksičkih inačica uspostavljene su ove kategorije: dva (katkad i tri, a iznimno četiri) starocrkvenoslavenska leksema, npr. *vrata ~ dvarь*; starocrkvenoslavenski i hrvatski leksem, npr. *guba ~ spuga*; grecizam i starocrkvenoslavenski leksem, npr. *ravvi ~ učitelj*; grecizam i latinizam u inačicama naziva za Golgotu: *kranievo město ~ kalvarievo město*; grecizam i hrvatski leksem *vlaspimiê/blaspimiê ~ oholostь*, pri čemu potonje dvije kategorije imaju samo po jednu potvrdu. Odnosi među leksičkim inačicama (u smislu toga koja je starija odnosno posvjedočena u najstarijim starocrkvenoslavenskim spomenicima) utvrđivani su konzultiranjem ovih izvora: Jagić 1913, Jagić 1954, Jagić 1960, Ljusen 1995,¹⁴ Savvina 1999. U vezi s prvim dvjema kategorijama treba napomenuti da je jedan član para (ili trojca) često podudaran hrvatskomu i mogao bi se takvim smatrati, ali za to nema potrebe jer postoji u starocrkvenoslavenskim rječnicima, a s druge strane za istovremeni hrvatski leksem nema sigurnih potvrda, nego samo današnji jezični osjećaj odnosno očekivanje prema današnjem stanju u hrvatskome.¹⁵ Stoga su hrvatskim leksemima smatrani samo oni koji nisu potvrđeni u starocrkvenoslavenskim rječnicima,¹⁶ a takvi su primjerice *oholostь* i *svêdočьstvo*. Iznimno je hrvatskim smatran ikavizirani oblik *ričь* iz Hrv i Senj, i to u prvom redu stoga što su u danom značenju za crkvenoslavenski tipičniji leksemi ostalih dviju inačica (*glagolь* i *slovo*), ali i stoga što su ti misali i inače dosta kroatizirani, iako smo svjesni da potonji argument donekle predstavlja vrtnju u krug. Među kategorijama leksičkih inačica nema odrednice „hrvatski crkvenoslavenski“ jer se podrazumijeva da je taj jezik temeljni i da kao takav apsorbira i grčke i latinske i hrvatske utjecaje, a sam je utemeljen u starocrkvenoslavenskome.

¹⁴ U korpus je te knjige uz kanonska starocrkvenoslavenska evanđelja uključeno zbog starine i *Ostromirovo evanđelje*. Stoga se pri referiranju na tu jedinicu umjesto o kanonskim govori o najstarijim slavenskim prijevodima evanđelja.

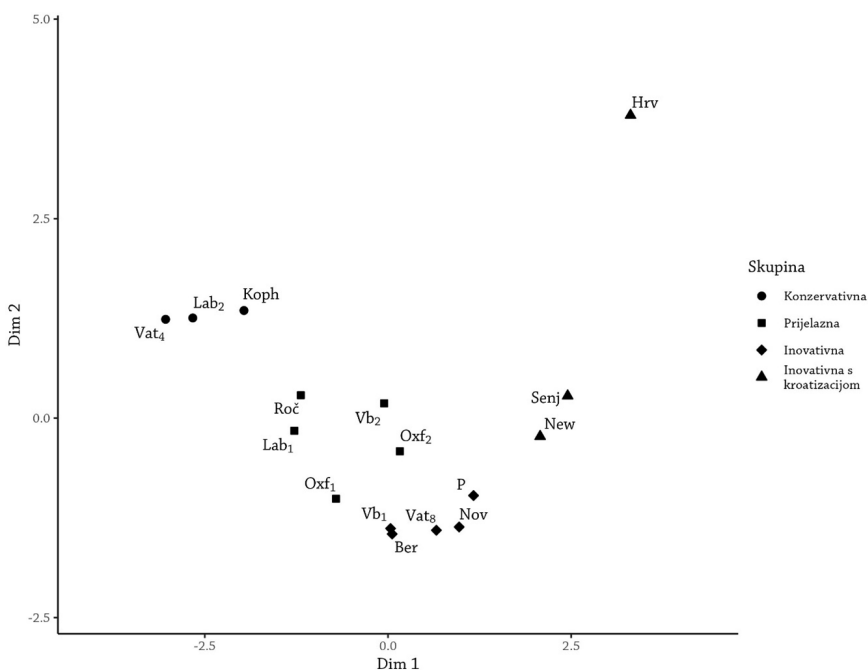
¹⁵ To se očekivanje većinom vodi standardnim jezikom, što može odvesti na posve pogrešan put, s obzirom na leksičke razlike među hrvatskim dijalektima; usp. primjerice *glagol otvoriti* koji tako glasi jedino u štokavskome, a u hrvatskoglagoljskom tekstu mogao bi se smatrati hrvatskim. To je dakako tema koja prelazi okvire ovoga rada, ali nije ju naodmet spomenuti.

¹⁶ Konzultirani su *Slovník jazyka staroslověnského* i *Slovník nejstarších staroslověnských památek*, odnosno njihovo digitalno izdanje.

2.3.4. Morfologija

Morfološke kategorije promatrane su s obzirom na zastupljene promjenjive vrste riječi (imenice, zamjenice, pridjevi, glagoli). Evidentirane su kroatizacijske tendencije u pojedinim kategorijama (padežni nastavci, dugi oblik pridjeva, oblici zamjenica, glagolski oblici). Međutim, treba naglasiti da u morfologiji promatranoga korpusa variranje nije toliko kao kod ostalih jezičnih razina, nego je ona u većoj mjeri ujednačena, a iskakanja u smjeru hrvatskog utjecaja iznimna su.

3. Rezultati

Slika 2. Grafički prikaz grupiranja misala na temelju segmentacijske analize. Misali su prikazani ovisno o pozicioniranju na dvije glavne analitičke odrednice (komponente, dimenzije), a njihova pripadnost skupinama prikazana je karakterističnim simbolom.

Segmentacijskom analizom na temelju grafijsko-fonoloških, tekstoloških/sintaktičkih, leksičkih i morfoloških značajka izdvojene su četiri karakteristične skupine misala koje se, u osnovi, protežu duž kontinuuma od najstarijih, konzervativnih tekstova do novijih, inovativnih i katkad kroatiziranih inačica, uz međuprostor u kojem pojedine tekstove obilježavaju elementi karakteristični za jedan ili drugi kraj kontinuuma.

1. skupina: konzervativna

Obuhvaća Vat₄, Lab₂ i Koph. Odlikuje ju čuvanje najstarijeg prijevoda u najvećem broju slučajeva, kao i konzervativna grafija i fonologija te morfologija i sintaksa.

2. skupina: prijelazna

Obuhvaća Roč, Lab₁, Oxf₁, Oxf₂ i Vb₂. Kombinacija je prve i treće odnosno četvrte skupine: na nekim mjestima slaže se s konzervativnom, a na nekima s inovativnim skupinama, ili je pak miješana, što znači da se dijelom slaže s konzervativnom, a dijelom s inovativnima. Nema previše posebnosti osim dviju leksičkih po kojima je različita od ostalih (leksemi *učitelj* i *gotovb*). U grafiji i fonologiji je bez osobitosti; svojstveno joj je dobro čuvanje *jata* i (u prosjeku) skupine *žd*, ali i dosta ispuštanja poluglasa.

3. skupina: inovativna

Obuhvaća Nov, Vat₈, Ber, Vb₁ i P. Tekstološki i leksički vrlo je slična 4. skupini, ali nema kroatizacije u leksiku u tolikoj mjeri. Odlikuju je inovacije u sintaksi. Morfologija je bez osobitosti, kao i grafija i fonologija (u prosjeku dobro čuvanje *jata* i skupine *žd*), u kojoj ima blagih inovacija (slabije čuvanje poluglasa, a češći je apostrof i znak za poluglas koji nije na izvornom mjestu).

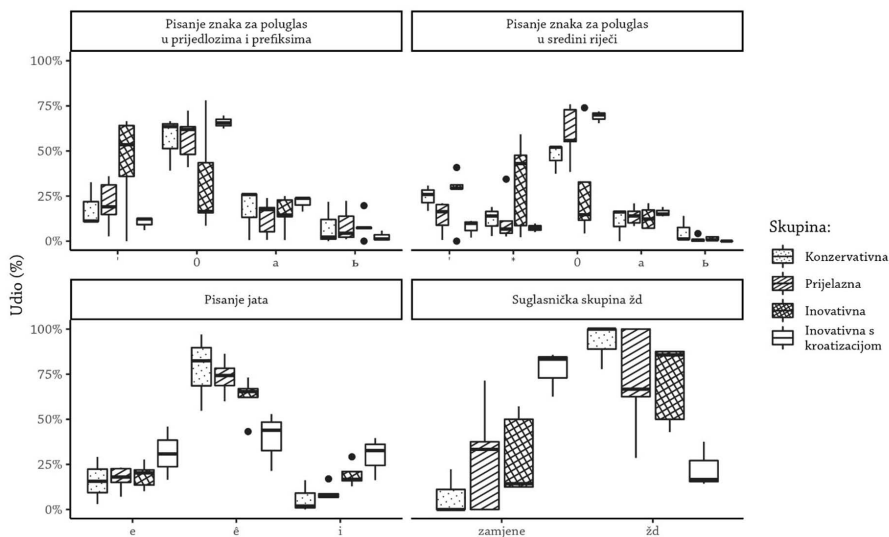
4. skupina: inovativna s kroatizacijom

Obuhvaća Hrv, New i Senj. Odlikuju je novije pojave u sintaksi te samo njoj svojstveni kroatizacijski elementi u leksiku. Od ostalih skupina razlikuje ju šest samo njoj svojstvenih značajka (uglavnom tekstoloških i leksičkih te jedna morfološka). U grafiji i fonologiji odlikuje ju slabije čuvanje poluglasa, *jata* i skupine *žd*; u morfologiji su uočljivi noviji elementi (pod hrvatskim utjecajem).

4. Interpretacija rezultata

Glavni je rezultat analize da je posrijedi kontinuum i da se ne može jasno povući granica gdje počinju i završavaju prijelazni misali. U tom se smislu rezultati grupiranja misala i sastav skupina razlikuju od onih u Šimić (2000), s obzirom na to da se autoričinim podacima pristupilo kvantitativnim metodama. U Šimić (2000) utvrđen je ovakav sastav skupina: sjeverna – Vat₄, Roč, Lab₁, Koph, Lab₂; južna – Hrv, New, Senj; prijelazna – Nov, Vat₈, Oxf₁, Oxf₂, Vb₁, Vb₂, P.

Za razliku od dosadašnjih istraživanja, ovdje se kao konzistentna pojavila i četvrta skupina, odnosno misali s inovativnim značajkama dodatno se dijele s obzirom na kroatizacijske elemente, pri čemu su ti elementi osjetno prisutni u misalima 4. skupine, iako treba naglasiti da nisu svi elementi prisutni u svim misalima na istim promatranim mjestima. Treba također naglasiti da su osim leksičkih kroatizama, koji su očekivaniji, i grafijsko-fonoloških, koji su uobičajeni za hrvatski crkvenoslavenski, zatečeni i oni morfološki.

Slika 3. Grafički prikaz raspona postotnoga udjela grafijsko-fonoloških značajka među misalima svrstanima u izdvojene skupine

4.1. Konzervativna skupina

Prva skupina, koju smo nazvali konzervativna, obuhvaća tri misala: Vat₄, Lab₂ i Koph, te ima sljedeće značajke. U grafiji i fonologiji ovu skupinu odlikuje konzervativnost, što se odnosi na čuvanje konsonantske skupine *žd* i čuvanje *jata*, pri čemu treba naglasiti da je potonje svojstveno i 2. i 3. skupini, dakle nije razlikovno za ovu skupinu.

Morfologija ove skupine također je vrlo konzervativna. Jedino je za ovu skupinu karakterističan stari komparativ ženskog roda na *-i* (*gorši*) u nominativu, uz noviji na *-a* (*gorša*), koji je jedini završetak kod ostalih skupina. U misalima ove skupine dobro se čuvaju pridjevi koji imaju samo dugi oblik (npr. *poslédnaê*), za razliku od stanja u ostale tri skupine. Ova skupina jedina ima stari oblik prezenta glagola *vêdêti*: *vêdê* (uz *vêmb*). Jedina ima homogeno, dakle kod svih članova, stariji prvi sigmatski aorist *vêse* u 3. licu množine; homogeno ima stariji oblik zamjenice (ali treba napomenuti da nije jedina kojoj je to svojstveno) – akuzativ *vi* prema *vasb*.

U prijevodu se homogeno rabe starije apsolutne konstrukcije (npr. *I(su)su že biv'su*, Mt 26,6) nasuprot vremenskoj rečenici (*Egda že bê i(su)sv*) i atributni particip (npr. *prêdavi že ego*, Mt 26,48) nasuprot relativnoj rečenici (*i iže prêdaêše i*) kao novijim rješenjima. Kod leksičkih odnosno tekstoloških inačica za ovu skupinu karakteristične su one koje više odgovaraju grčkomu izvorniku i podudarne su s najstarijim sačuvanim slavenskim prijevodima evanđelja (prema Ljusen 1995), npr. *radui se* u značenju pozdrava (Mt 26,49), prijevod grčkoga Χαίρε (prema *zdravb* u ostalim skupinama), podudarno najstarijim slavenskim evanđeljima. U leksiku su također prisutni grecizmi (*elionbšk* prema *maslinbšk* i sl., *spira* prema *družba*) i inačice glasovno bliže grčkomu odgovarajućeg doba (npr. *vlaspimiê* prema *blaspimiê*) te starija leksička rješenja, svojstvena najstarijim evanđeljima. Tako je homogeno prisutan crkvenoslavenski leksem *guba* nasuprot ostalima koji imaju hrvatski (čakavski) leksem *spuga* (koji je doduše latinizam, ali stara latinska posuđenica); isto tako je skupina homogena za crkvenoslavenski leksem *solilo* za razliku od ostalih skupina, kod kojih je stanje miješano. Na mjestu Mt 26,75 skupinu homogeno odlikuje leksem *glagolb* (gdje je u 3. skupini *slovo*) kao i najstarija evanđelja (Ljusen 1995: 206; Savvina 1999: 443). Na mjestu Mt 26,47 ova skupina ima oblik *oboû* (kao i 4.) nasuprot 2. i 3. skupini koje su mješovite (*oba* i *dva*), pri čemu je oblik *oba* izvoran, odnosno potječe iz najstarijih evanđelja (Ljusen 1995: 77; Savvina 1999: 432). Svojstven joj je nadalje glagol *lobzati*, *oblobizati* kao

kod najstarijih evanđelja (Ljusen 1995: 236; Savvina 1999: 435). Na mjestu Mt 26,39 homogeno ima glagol *prěiti*, a isto je u najstarijim evanđeljima (Ljusen 1995: 197; Savvina 1999: 431), nasuprot 3. i 4. skupini gdje je *otstupiti*. U Mt 26,65 homogeno ima glagol *rastrbъzati* kao i 2. skupina (prema *razdrěti* u 3. i 4. skupini, koje su miješane), podudarno najstarijim evanđeljima (Ljusen 1995: 71, Savvina 1999: 496). Uzročni veznik u Mt 27,6 glasi *poneže* kao u kanonskim evanđeljima (Rački 1865: 137; Jagić 1954: 42; Jagić 1960: 105; Savvina 1999: 511). U Mt 26,71 jedina ima homogeno glagol *uzrěti* kao najstarija evanđelja (Ljusen 1995: 168; Savvina 1999: 440), dok ostale tri skupine imaju leksem *viděti*, svojstven redakcijskim spomenicima (usp. Jagić 1913: 409). Svojstven joj je nadalje glagol *pomenuti* (Mt 26,75), podudarno s najstarijim evanđeljima (Ljusen 1995: 156; Savvina 1999: 499), nasuprot inačici *vspomenuti* u ostalim skupinama. U Mt 26,58 ima leksem *končina*, zajedno s 2. skupinom, kao i najstarija evanđelja (Ljusen 1995: 223; Savvina 1999: 436).

Na nekim mjestima stanje u misalima ove skupine odudara od stanja u najstarijim evanđeljima: homogeno imaju *dvarb* gdje najstariji evanđeoski tekstovi imaju *vrata* (Mt 26,71), a *vrata* se susreću i u ostalim skupinama; u Mt 27,20 ima homogeno *lūdi*, za razliku od 3. i 4. skupine te najstarijih evanđelja koji imaju *narodb* odnosno *narodb* (Ljusen 1995: 174; Savvina 1999: 515); 2. skupina je miješana.

Ima još značajka koje su kod ove skupine homogeno prisutne. To vrijedi za red riječi u Mt 26,60 *pristupista dva lъžna svědětela*, što odgovara latinskomu tekstu: *venerunt duo falsi testes*. U leksiku je homogena za *ostavlenie* (Mt 26,28), leksem koji se očito doživljavao kao stariji ili nerazumljiviji te ga s vremenom potpuno istiskuje leksem *otpućenie*; istisnut je tako u 4. skupini, dok su u 2. i 3. skupini ta dva leksema pomiješana. Skupina je homogena i za leksem *plaćenica* Mt 27,59, koji je blizak obliku *plačanica* iz najstarijih evanđelja (Ljusen 1995: 209). Na mjestu Mt 27,29 ima homogeno glagol *prěklanati*. Razlikuje se od ostalih po mjestu Mt 26,55: *po vse že d(ъ)ni vъ vasъ sěděh'* (ostale skupine umjesto *sěděh'* imaju *běhb*), po čemu odgovara grčkomu i latinskomu tekstu (Biblia sacra 1955: 96).

Neke značajke ove skupine dijeli i 2. skupina: *rastrbъzati*; *vlaspimiē*; *končina* (v. gore); *eterb* (Mt 26,69), za razliku od 3. skupine, gdje je upotrijebljeno *edīnb*, očito kao razumljivije (4. skupina je miješana); *sbiti se* (Mt 26,56), podudarno najstarijim evanđeljima (Ljusen 1995: 190, Savvina 1999: 436), za razliku od 3. i 4. skupine gdje neki misali imaju *isplъniti se*;

homogeno u Mt 27,3 ima prefigurirani oblik glagola *vbzvratiti* (podudarno u najstarijim evanđeljima; Ljusen 1995: 214; Savvina 1999: 511), za razliku od 3. i 4. gdje je stanje miješano (s leksemom *vratiti*).

Dvije značajke ova skupina dijeli s 4. skupinom: homogeno *oboû* u Mt 26,47 (kao i 4.) nasuprot 2. i 3. skupini koje su miješane – *oba* je izvorno, u najstarijim evanđeljima (Ljusen 1995: 77, Savvina 1999: 432); *začb* (no to je zbog Koph koji je u tom smislu ekscesan).

4.2. Prijelazna skupina

Druga skupina, nazvana prijelaznom, obuhvaća Roč, Lab₁, Oxf₁, Oxf₂, Vb₂ i svojevrsan je preostatak u podjeli. Nema previše specifičnosti, a karakterizira ju to što se na nekim mjestima slaže s konzervativnom, a na nekima s inovativnim skupinama, ili je pak miješana, dakle slaže se dijelom s konzervativnom, a dijelom s inovativnim skupinama. U promatranim značajkama jednak broj njih dijeli s 1. skupinom kao i s 3. i 4. skupinom (po 5). Tako s 1. skupinom dijeli homogenost za stariju inačicu (sličniju grčkome) leksema *vlaspimiê*, za razliku od 3. i 4. gdje je stanje miješano (sa *blaspimiê*); homogenost za leksem *končina* (za razliku od 3. i 4. koje su miješane, pa imaju i *konacъ*), te homogenost za glagole: *rastrъzati* (za razliku od 3. i 4. skupine gdje neki misali na istom mjestu imaju glagol *razdrêti*), *sbiti se* (za razliku od 3. i 4. gdje neki misali imaju *isplbniti se*) i *vbzvratiti* (za razliku od 3. i 4. skupine gdje neki misali imaju *vratiti*).

S 3. i 4. skupinom ova skupina dijeli dodatak *taino* u Mt 27,57: *iže i ta bê taino uč(e)n(i)k' is(u)s(o)vb*; te pozdrav *zdrav* u Mt 26,49 prema *radui se* u 1. skupini. Samo s 3. skupinom dijeli sintetički imperativ (*propni*) prema opisnom (*da raspet' budet'*) i prijevod leksema *elionskъ* kao *maslinskъ*, u čemu su obje skupine homogene. Samo s 4. skupinom dijeli leksem *lanita* (Mt 26,67).

Ima dvije značajke koje su svojstvene samo njoj: 1) za razliku od svih ostalih skupina kod većine njezinih misala pojavljuje se u Mt 26,49 leksem *učitelb*¹⁷; 2) jedina ima leksem *gotovъ* (Mt 26,41), i to u većini misala, nasuprot *bъdrъ* (koji odgovara najstarijemu stanju; usp. Ljusen 1995, 197; Savvina 1999: 432) u ostalima (i iznimno *pripravanъ* koji se pojavljuje jedanput u 4. skupini, u Senj).

¹⁷ Ta se imenica pojavljuje kao prijevod grecizma *ravvi* već u kanonskim spomenicima (usp. Jagić 1913: 317).

Grafijske su joj i fonološke značajke bez osobitosti; karakterizira ju dobro čuvanje *jata* i (u prosjeku) *žd*, ali i dosta ispuštanja poluglasa.

4.3. Inovativna skupina

Treća je skupina nazvana inovativnom, a obuhvaća misale Nov, Vat₈, Ber, Vb₁ i P. Za grafiju i fonologiju ove skupine svojstveno je da poluglas rjeđe ispada, a češći je apostrof i znak za poluglas koji nije na izvornom mjestu.

Na većini se mjesta, točnije njih 14, ova skupina tekstološki i leksički slaže s 4. skupinom. Tekstološki ih karakterizira šest istih „dodataka“ (uvjetno rečeno)¹⁸ kojih nemaju ostale dvije skupine, a koji se u nastavku navode istaknuti kurzivom.

- 1) i biêhu i *trstiû* po gl(a)vê ego (Mt 27,30);
- 2) iže i ta bê *taino* uč(e)n(i)k' is(u)s(o)vъ (Mt 27,57);
- 3) i *slbnce pomr'če* (Mt 27,45);
- 4) A proči *vistinu* g(lago)lahu (Mt 27,49);
- 5) *vniđu* v s(ve)ti grad' (Mt 27,53);
- 6) *gređuća* sь sela (Mt 27,32).

Odnos je s mogućim grčkim odnosno latinskim izvorom ovakav: prva tri dodatka ne postoje ni u grčkom ni u latinskom tekstu, pri čemu je u slučaju dodatka 3) riječ o sličnom mjestu iz nastavka teksta (Mt 27,51) ili o sinoptičkom mjestu iz Evanđelja po Luki, Lk 23,45 (usp. npr. *sl(b)nce pomr'če* u MLab₂ 61d),¹⁹ a druga tri dodatka postoje i u grčkom i u latinskom tekstu.

S druge strane, obje skupine homogeno izostavljaju dodatak *otvečav* u slijedu *On že otvečav reče im* iz Mt 26,23, što može biti rezultat pojednostavnjivanja biblijskog stila.

Osim toga, 3. i 4. skupina imaju na nekoliko mjesta isti red riječi u svim misalima:

¹⁸ Dodatci se tako nazivaju u nedostatku drugog izraza. Naime, nije nužno riječ o dodatku, odnosno čak je i vjerojatnije da je taj dio naknadno ispao u kodeksima u kojima nedostaje.

¹⁹ Taj i još dosta takvih primjera donosi Tandarić 1978.

- 1) *êkože pisano estb* (Mt 26,24), u skladu s latinskim *sicut scriptum est*, za razliku od 1. i 2. skupine koje su miješane s drugom inačicom redosljeda, *estb pisano*.²⁰
- 2) *tbgda pride š nimi i(su)sb* (Mt 26,36);²¹ i ovdje su 1. i 2. skupina miješane s drugom inačicom (*Tbgda pride i(su)sb s nimi*).
- 3) *d'va lažna sv(ê)dêt(e)la pristupista* (Mt 26,60).²²

Obje skupine karakteriziraju novije pojave u sintaksi: vremenska rečenica umjesto dativa apsolutnog (npr. *Egda že bê i(su)sb*), relativna rečenica umjesto participia (npr. *iže prêdaêše i*) i u tome su obje skupine homogene.

U leksiku svi članovi obiju skupina imaju leksem *kalvarievb* (Mt 27,33) izveden od latinske osnove, nasuprot izvedenici od grčke osnove *kranievb* iz najstarijih evanđelja (usp. Jagić 1913: 312); leksem *platno* nasuprot leksemu *plaćenica* u 1. skupini (u 2. skupini miješaju se te dvije inačice); leksem *zaplûvati* (prema *oplûvati* koje se supojavljuje u 1. i 2. skupini koje su miješane), sličnije najstarijim evanđeljima, koja imaju oblik *zaplûvati* (Ljusen 1995: 88; Savvina 1999: 440); leksem *narodb* u Mt 27,20 (kao i najstarija evanđelja; Ljusen 1995: 174; Savvina 1999: 515) prema *lûdi*; leksem *otstupiti*²³ nasuprot *prêiti* u 1. skupini (2. skupina je miješana); leksem *družba* (uz iznimku jednog misala iz 4. skupine gdje je izostalo to mjesto) prema greckizmu *spira* u 1. skupini (2. skupina je miješana). Većina misala u 3. i 4. skupini ima hrvatski leksem *zdêla* prema crkvenoslavenskomu *solilo* u 1. skupini.

Kao što je pokazano, na nekoliko navedenih mjesta misali ove skupine slažu se s najstarijim slavenskim prijevodima evanđelja.

Na dva mjesta ova se skupina slaže s 2. skupinom: ima sintetički imperativ (*propni*) prema opisnom (*da raspet' budet'*) i homogeno zamjenjuje leksem grčke osnove *elionskb* leksemom slavenske osnove *maslinskb* (nasu-

²⁰ Potonji redosljed imaju primjerice Zografsko i Marijinsko četveroevanđelje. Čini se da kolebanje u redu riječi u starijem prijevodu potječe od činjenice da u grčkome nema pomoćnoga glagola (καθώς γέγραπται).

²¹ Taj red riječi odgovara grčkome: Τότε ἐρχεται μετ' αὐτῶν ὁ Ἰησοῦς (Biblia sacra 1955: 94). To je korisno napomenuti jer upućuje na kompleksnost problema tekstoških odnosa, pokazujući čuvanje starijeg sloja u inovativnim kodeksima.

²² Ovdje tekst ne odgovara latinskomu, a grčki nije usporediv jer nema odgovarajući tekst.

²³ Budući da starocrkvenoslavenski poznaje jedino oblik *ostq̃piti*, inačica *otstupiti* može se smatrati hrvatskom.

prot 1. skupini). Na jednom se mjestu slaže i s 2. i s 4. skupinom (*zdrav* prema *radui se*, Mt 26,49), pri čemu su 3. i 4. skupina homogene, a druga je miješana. Na jednom se mjestu ova skupina slaže i s 1. skupinom: objema svi članovi imaju isti red riječi u slijedu *i paki šadb vtoriceû* (Mt 26,43), koji odgovara grčkomu i latinskomu,²⁴ nasuprot redu riječi *I paki vtoriceû šbd'*.

Ima nekoliko posebnosti koje su svojstvene samo ovoj skupini: homogeno je prisutan leksem *slovo*, dok u 1. skupini nalazimo *glagolb* (2. i 4. skupina su miješane); homogeno je prisutan uzročni veznik *êko* (Mt 27,6); upotrebljava se oblik *edinb* prema *eterb* u 1. i 2. skupini (očito u svrhu bolje razumljivosti). Nadalje, jedino se u ovoj skupini uz crkvenoslavenski leksem *svêdêtelstvo* pojavljuje i hrvatski *svêdočastvo* (u Vat_g). Kroatizacija je uočena i u nekim gore navedenim značajkama koje ova skupina dijeli s četvrtom (*zdêla, otstupiti*).

4.4. Inovativna skupina s kroatizacijom

Četvrta skupina nazvana je inovativna s kroatizacijom, a u nju ulaze Hrv, New i Senj. U grafiji i fonologiji tu skupinu karakterizira visok udio zamjena skupine *žd*, niži udio *jata*, odnosno njegovi češći refleksi, te visok udio ispadanja poluglasa. U sintaksi joj je, kao i 3. skupini, svojstvena vremenska rečenica umjesto dativa apsolutnog i relativna rečenica umjesto atributnog participa. Tekstološki ju karakteriziraju neki dodatci i ispuštanja koje dijeli s 3. skupinom i koji su navedeni u opisu 3. skupine, kao i slučajevi reda riječi podudarnog s 3. skupinom. S 3. skupinom dijeli i leksičke elemente navedene u opisu 3. skupine (*platno, narodb, otstupiti, zaplûvati* itd.).

Leksički ovu skupinu karakterizira prisutnost kroatizama, iako treba napomenuti da to ne vrijedi uvijek za sve njezine članove. Ipak, to je još jedna posebnost isključivo ove skupine. Tako većina njezinih misala ima leksem *zdêla* (kao i u 3. skupini) prema crkvenoslavenskom *solilo* u 1. skupini. U dva misala pojavljuje se – prema leksemima *glagolb* i *slovo* u ostalima – leksem *rêčb*, ali u ikaviziranoj inačici *ričb*.²⁵ Uz prilog *vskuû* ima i čakavsko *začb*, kao i 1. skupina.²⁶ Ova skupina jedina ima uz ličnu zamjenicu za prvo

²⁴ καὶ ἐλθὼν πάλιν; Et venit iterum.

²⁵ Iako taj leksem postoji u crkvenoslavenskome, zbog ikaviziranosti se smatra hrvatskim.

²⁶ Međutim, treba napomenuti da je u 1. skupini riječ o Koph koji često ispada iz sustava te skupine.

lice *azb* i njezinu inačicu *ě*. Nadalje, jedina ima uz zamjenicu *iže*, *ěže* i zamjenicu *ki*, *ka*, i to češće.²⁷ Jedina ima, uz glagol *glagolati*, i glagol *govoriti*, koji doduše postoji i u crkvenoslavenskome, ali sa značenjem ‘bučiti’, tako da se ovdje, s obzirom na varijantno pojavljivanje s glagolom *glagolati*, smatra kroatizmom. Ova skupina jedina ima uz *edinь* i hrvatski broj *edanь*. Nadalje, jedina uz *iděže* ima i čakavski veznik *kadě*.²⁸ Konačno, jedina ima uz *ěko* hrvatski uzročni veznik *ere*. Ovom pregledu različitih vrsta riječi treba dodati i pojavu ukidanja vitacizma koja se odražava u leksiku. Ova skupina naime ima većinom (2 od 3 misala) kroatizirani oblik (tj. prilagođen prema latinskome) *bitaniê* nasuprot *vitaniê*, te jedanput oblik *albastru* prema *alvestru*.

Jedino se u ovoj skupini pojavljuje, uz crkvenoslavensku, i novija morfologija (pod hrvatskim utjecajem, odnosno hrvatska). Tako se u njoj zatječe meki nastavak u sklonidbi tvrdih osnova u lokativu jednine muškoga roda (*sni*; što ima i 3. skupina) i u akuzativu množine ženskoga roda (*svite*); nastavak *-oga* u genitivu jednine pridjeva: *prokaženoga*, *mnogocên'noga*, *tretoga*, *naricaemoga* (prisutno i u 3. skupini, ali manje); kraći oblik pridjeva prema dugom u ostalima (*crêkvena* – homogeno; isto kao i u 3. skupini; *elion'sku* – pojavljuje se samo u Hrv); mlađi oblici ličnih zamjenica (*ga* uz *i*, *vas* uz *vi*, *nemu* uz *emu*, *nimь* uz *im'*). Treba pritom naglasiti da to nije značajka skupine u cjelini jer se pojedine pojave nalaze samo u jednom misalu.

Samo su ovoj skupini svojstvene sljedeće značajke. Jedina ima homogeno ovaj red riječi: *da mimoidet' čaša siê ot mene* (Mt 26,39), različit od grčkoga i latinskoga, nasuprot redu riječi *da mimoidet' ot mene čaša siê* (ostale skupine su miješane). Homogena je za red riječi u *ěsti pasku* (kao Zografsko evanđelje; ostale skupine su miješane). Homogeno ima leksem *otpućenie* (Mt 26,28) nasuprot leksemu *ostavlenie* u 1. skupini (2. i 3. skupina su miješane). Jedina ima samo glagol *otvoriti se* (Mt 27,52), dok se u ostalim skupinama taj glagol miješa s glagolom *otvrěsti se*, koji odgovara najstarijim evanđeljima (Ljusen 1995: 38; Savvina 1999: 528). Nadalje, homogena je za oblik *sêděše* (Mt 26,69) koji se u drugim skupinama miješa s oblikom *stoěše* (i grčki i latinski tekst imaju glagol sa značenjem ‘sjediti’). Homogeno ima stari oblik aktivnoga preteritnog participa I. *vkus'*, nastao

²⁷ Iako zamjenica *ki* postoji i u crkvenoslavenskome, ovdje se očito treba smatrati hrvatskom.

²⁸ Čakavskim se smatra jer je obilježen čakavskom glasovnom pojavom jake vokalnosti (usp. Moguš 1977: 21).

očito stezanjem od **vkusš*, za razliku od ostalih skupina koje su miješane s novijim završetkom na *-ivb* (što je za ovu skupinu neočekivano jer ona inače jedina ima novije morfološke pojave).

Dvije značajke ova skupina dijeli s prvom: obje skupine homogeno imaju oblik broja *oboû* (Mt 26,47) nasuprot 2. i 3. skupini kod kojih se taj oblik miješa s inačicom *duv* ili *dviû*; obje imaju prilog *začb* (Koph). S 2. skupinom zajednički joj je leksem *lanita* (Mt 26,67) nasuprot leksemu *lice* u 1. skupini, što donekle čudi jer bi se očekivalo da 4. skupina ima leksem podudar hrvatskomu.

4.5. Iskakanja

Provedena analiza upućuje na neke posebnosti u smještanju pojedinih misala unutar cjelokupne strukture čitavog skupa. Na primjer, Hrv zauzima samo njemu svojstven položaj u odnosu na ostale, uključujući one s kojima je ovdje svrstan u istu skupinu, što se vjerojatno može pripisati njegovoj izrazitoj kroatiziranosti. Specifičan je također i New koji se, iako zajedno s Hrv najviše odudara od najstarijega sačuvanog misala Vat_4 , s Hrv međusobno ne slaže. New čini specifičnim s jedne strane njegova kroatiziranost (npr. jedini uz Hrv ima zamjenicu *ča*, i to, za razliku od Hrv, više puta), a s druge strane obilježavaju ga specifična rješenja i dodatci u tekstu koje ima jedino taj misal: *Na križi propni i* (Mt 27,22), dok je kod svih ostalih *da raspet' budet'*; nakon slijeda *slēzi n(i)ne s križa* (Mt 27,42) jedini ima dodatak *i veruemt(e)bê*.

Pozornost treba skrenuti i na Koph, koji također ima niz specifičnosti, iako se u sveukupnoj konstelaciji odabranih obilježja one nisu istaknule kao homogena osnova na temelju koje bi se mogla izdvojiti zasebna skupina misala. S jedne strane tu je prisutnost hrvatskih jezičnih elemenata u inače konzervativnu tekstu, a s druge su strane rješenja kojima odudara od svih ostalih misala. Jedini ima ova tri dodatka (koji se ovdje navode grafički istaknuti): *Petre vzvrati nožb svoi* (Mt 26,52), *I paki otvr'že se petarъ* (Mt 26,72), *Tagda pilat otpusti imъ varavu* (Mt 27,26). Također jedini ima i jedno izostavljanje: na mjestu *Iz's'dšu že emu dvar'* (Mt 26,71), gdje Vat_4 i Lab_2 imaju *dvar'*, Roč i Lab_1 *vanъ vratb*, a svi ostali *iz vratb*, Koph nema ništa. Od ostalih misala odudara i nekim jezičnim rješenjima: redom riječi *ize omočitb v solilo ruku sa mnoû* (Mt 26,23), dok svi ostali imaju redosljed *ize omoči sb mnoû v solilo ruku*; različit glagolski oblik: *pomoli se* (Mt 26,39) prema ostalima koji imaju *m(o)le se* (s iznimkom *molaše se* u Roč).

U slučaju pokojega ovakva kodeksa koji znatnije odudara od ostalih, a nije utvrđeno da je rezultat individualna pisarskog nastojanja, može se načelno pomišljati kako je postojala cijela skupina kodeksa čiji bi on bio jedini preostali predstavnik. Naime, ono što se ovdje smatra iskakanjem unutar jedne skupine teoretski može biti čitava zasebna skupina. To upućuje na i inače pretpostavljenu mogućnost nekadašnje veće brojnosti kodeksa, a u skladu s tim na njihovo moguće još i veće međusobno razlikovanje.

Kad je riječ o specifičnostima, valja spomenuti i vrbničke misale, za koje su Pantelić i Corin utvrdili da se kolebaju između skupina, a ovdje se Vb₁ čak našao u inovativnoj skupini. To je potrebno naglasiti ponajprije stoga što bi se oni po zemljopisnom kriteriju ubrajali u krčke kodekse, koji su poznati kao tekstološki stari.

5. Zaključak

Cilj istraživanja nije bio uspostaviti novu ili redefinirati postojeću podjelu hrvatskoglagoljskih misala, nego ispitati mogućnosti sagledavanja kvantitativnih podataka i načina kako ti podatci mogu pomoći da se stekne bolji uvid u odnose među kodeksima.

Osnovni rezultat analize pokazuje prisutnost kontinuuma u rasponu od konzervativnih do inovativnih značajka i upućuje na to da je granicu prijelazne skupine misala na temelju cjelokupnog skupa značajka moguće povući tek proizvoljno, a ne jasno i nedvojbeno. Ovdje dobivene četiri skupine misala (konzervativna, prijelazna, inovativna i inovativna s kroatizacijom) predstavljaju optimalnu podjelu isključivo s obzirom na odabir razlikovnih obilježja i konceptualni okvir kojim je određena važnost tih obilježja, način njihova formalnog kodiranja u analitičke varijable te drugi primijenjeni analitički postupci. Stoga ne čudi da je broj izdvojenih skupina i njihov sastav različit od onih u Šimić (2000), kao što bi se rezultat očekivano mogao razlikovati uz primjenu drugačijega konceptualnog okvira.

Za razliku od dosadašnjih istraživanja hrvatskoglagoljskih misala u kojima su izdvajane tri skupine, ovdje se kao konzistentna pojavila i četvrta. Naime, misali s inovativnim značajkama mogu se dodatno podijeliti s obzirom na prisutnost kroatizacijskih elemenata, iako treba naglasiti da nisu svi kroatizacijski elementi prisutni u svim misalima iz te skupine na istim promatranim mjestima.

Ovim probnim istraživanjem kristalizirali su se neki od kriterija za promatranje starine prijevoda (npr. particip ili participna konstrukcija pre-

ma rečenici; stariji oblici aorista i participa prema mlađima), a očitovala se i potreba uspostave odnosno definiranja ostalih kriterija za daljnja istraživanja. Kao smjerokaz tomu definiranju može poslužiti podatak da su se kao sklonije variranju pokazale sintaktičke konstrukcije, leksik te grafija i fonologija.

Mogućnost kvantitativne analize ovisi o dostupnosti sustavno uređenih podataka na razini istraživanja teksta. Stoga bi u svrhu nastavka ovakvih istraživanja bilo potrebno predvidjeti i razraditi cjelovit sustav pokazatelja jezičnih i tekstoloških značajka, proizvesti brojčane podatke koji opisuju značajke teksta, te prikupiti dodatne podatke, ne nužno jezične, koji mogu pomoći u opisu i objašnjenju jezičnih značajka (zemljopisno podrijetlo, struktura teksta, katalog svetaca i sl.). To bi bili preduvjeti za pomak s istraživačke statističke razine prema onoj potvrdnoj (konfirmatornoj), na kojoj bi postalo moguće statističkim postupcima pouzdanije utvrđivati osnovanost različitih pretpostavka o jezičnom i tekstološkom razvoju, međusobnoj povezanosti predložaka i drugo.

Izvori

Spomenici (prema kraticama)

- Ber Berlinski misal
- Hrv Hrvojev misal
- Koph Kopenhagenski misal
- Lab₁ Prvi ljubljanski (beramski) misal
- Lab₂ Drugi ljubljanski (beramski) misal
- New Newyorški misal
- Nov Novakov misal
- Novlj Novljanski misal
- Oxf₁ Prvi oxfordski misal
- Oxf₂ Drugi oxfordski misal
- P Prvotisak misala
- Roč Ročki misal
- Senj Senjski misal
- Vat₄ Vatikanski misal Illirico 4
- Vat₈ Vatikanski misal Illirico 8

- Vb₁ Prvi vrbnički misal
Vb₂ Drugi vrbnički misal

Ostali izvori

Digitalna baza Beram (beram.stin.hr)

Digitalna baza Digitální portál staroslověnštiny (Slovník jazyka staroslověnského, Slovník nejstarších staroslověnských památek; <http://gorazd.org/gulliver/>)

Šimić (2000)

Literatura

- Badurina-Stipčević, Vesna; Mihaljević, Milan; Šimić, Marinka (2012) „Mjesto Dabarskoga brevijara među hrvatskoglagojskim liturgijskim kodeksima“, *Gacka u srednjem vijeku*, ur. Hrvoje Gračanin i Željko Holjevac, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, str. 255–282.
- Botica, Ivan; Kuhar, Kristijan (2021) „St. Jerome in the Heritage and tradition of the Old Church Slavonic Liturgy“, *Constantine's Letters*, 14, 1, str. 48–58.
- Biblia sacra: Novum testamentum graece et latine*, vol. IV. Officium Libri Catholici, 1955.
- Corin, Andrew Roy (1991) *The New York Missal: a Paleographic and Phonetic Analysis*, Slavica Publishers, Columbus, OH.
- Corin, Andrew Roy (1997) „O reformama hrvatskoglagojskih liturgijskih knjiga u 13. stoljeću“, *Prvi hrvatski slavistički kongres: zbornik radova I*, ur. Stjepan Damjanović et al., Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, str. 527–538.
- Folsom, Cassian (2023) *The Liturgical Books of the Roman Rite. A guide to the study of their typology and history*, Editrice Domenicana Italiana, Napoli.
- Gadžijeva, Sofija et al. (2014) *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, prir. Milan Mihaljević, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb.
- Harper, John (1991) *The forms and orders of Western Liturgy from the tenth to the eighteenth century. A Historical Introduction and Guide for Students and Musicians*, Clarendon press, Oxford.

- Jagić, Vatroslav (1954) *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus: olim Zographensis nunc Petropolitanus: characteribus cyrillicis transcriptum notis criticis, prolegomenis appendicibus auctum: adiuvante summi ministerii borussici liberalitate, edidit V. Jagić, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz.*
- Jagić, Ignatij Vikent'evič (1960) *Mariinskoe četveroevangelie: s" primečanjami i priloženijami: pamjatnik' glagoličeskoj pismennosti / Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus characteribus cyrillicis transcriptus*, Editiones monumentorum slavica veteris dialecti, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz.
- Kovačević, Ana; Mihaljević, Milan; Sudec, Sandra (2010) „Hrvatski crkvenoslavenski prijevod tekstova sv. Tome Akvinskoga“, *Slovo*, 60, str. 359–476.
- Kuhar, Kristijan (2018) „Utjecaj tekstova latinskih rimskih sakramentara na crkvenoslavensku rimsku liturgiju (9. – 14. stoljeće)“, *Slovo*, 68, str. 171–197.
- Kuhar, Kristijan; Požar, Sandra (2022) Podjela hrvatskoglagoljskih misala u svjetlu primjene statističkih postupaka, *Glagoljaštvo – baština, tradicija, inovacija*, međunarodni znanstveni skup u povodu obilježavanja 120 godina od utemeljenja Staroslavenske akademije u Krku i 70 godina od utemeljenja njezina sljednika Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. Krk, 20.–22.10.2022.
- Lê, Sébastien; Josse, Julie; Husson, François (2008) „FactoMineR: An R Package for Multivariate Analysis“, *Journal of Statistical Software*, 25, 1, str. 1–18.
- Ljusen, Irina (1995) *Grečko-staroslavjanskij konkordans k drevnejšim spisam slavjanskogo perevoda evangelij (codices Marianus, Zographensis, Assemanianus, Ostromiri)*, Uppsala.
- Mareš, Francis Wenceslas (1985) „A Basic Reform of the Orthography at the Early Period of Croatian-Glagolitic Church Slavonic“, *The Formation of the Slavonic Literary Languages: Proceedings of a Conference Held in Memory of Robert Auty and Anne Pennington at Oxford 6-11 July 1981*, edited by Gerald Stone & Dean S. Worth, Slavica Publishers, Columbus, OH, str. 177–181.
- Mihaljević, Milan (2009) „(Ortho)graphic Reforms in Croatian Glagolitic Texts“, *Sbornik s dokladi ot Meždunarodnata konferencija "Glagolica i*

- kirilica - istorija i pismeni pametnici*", Bratislava 6–7 juni 2007. g., red. Evgeni Zašev, B"lgarskija kulturen institut v Bratislava, Bratislava, str. 1–11.
- Moguš, Milan (1977) *Čakavsko narječje: fonologija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Pantelić, Marija (1957.a) „Hronološki elementi u Ročkom misalu“, *Slovo*, 6/7/8, str. 263–277.
- Pantelić, Marija (1957.b) „Hrvatskoglagoljski misal iz godine 1402.“, *Slovo*, 6/7/8, str. 380–383.
- Pantelić, Marija (1964) „Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca“, *Radovi Staroslavenskoga instituta*, 5, str. 5–98.
- Pantelić, Marija (1967) „Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368.“, *Radovi Staroslavenskog instituta*, 6, str. 6–108.
- Pantelić, Marija (1971) „Odras sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća“, *Slovo*, 21, str. 324–332.
- Pantelić, Marija (1976) „Kulturno-povijesni značaj hrvatskih glagoljskih liturgijskih kodeksa“, *Crkva u svijetu*, 11, 3, str. 237–246.
- R Core Team (2021) „R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing“, Vienna, Austria, dostupno na adresi: <https://www.R-project.org/>, posjet 15. studenoga 2023.
- Reinhart, Johannes (1990.a) „Eine Redaktion des kirchenslavischen Bibeltextes im Kroatien des 12. Jahrhunderts“, *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 36, str. 193–241.
- Reinhart, Johannes (1990.b) „Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagoljsku Bibliju“, *Slovo*, 39/40, str. 45–52.
- Savvina kniga: drevneslavjanskaja rukopis' XI, XI-XII i konca XIII veka*, otvetstvennyj redaktor O. A. Knjazevskaja, Izdatel'stvo Indrik, Moskva, 1999.
- Scrucca, Luca; Fraley, Chris; Murphy, T. Brendan; Raftery, Adrian E. (2023) *Model-Based Clustering, Classification, and Density Estimation Using mclust in R*. Chapman and Hall/CRC.
- Šafařík, Pavel Josef (1853) *Památky hlaholského písemnictví*, Tiskárna synův Bohumila Haase, Praha.
- Šimić, Marinka (2000) „Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima“, *Slovo*, 50, str. 5–117.

- Štefanić, Vjekoslav (1957) „Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije“, *Slovo*, 6/7/8, str. 54–133.
- Tandarić, Josip (1978) „Neke osobitosti hrvatskoglagoljskog prijevoda Evandjelja“, *Istra*, 16, 1/2, str. 16–20.
- Tandarić, Josip (1980) „Osobine krčkih glagoljskih liturgijskih kodeksa“, *Croatica Christiana Periodica*, 4, 6, str. 136–140.
- Tandarić, Josip Leonard (1993) *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Vajs, Josef (1910) *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský (prvý breviář Vrbnický)*: úvodem a bibliografickými popisy hlaholských breviářů starší doby opatřil Josef Vajs, Král. česká společnost nauk, Praha.
- Vajs, Josip (1948) *Najstariji hrvatskoglagoljski misal: s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala* (Djela JAZU 38), JAZU, Zagreb.
- Vela, Jozo; Šimić, Ana (2021) „From Little Chapters to the Big Questions: How Were the Croatian Glagolitic Breviaries and Missals Compiled?“ *Slovo*, 71, str. 121–168.

SUMMARY

Kristijan Kuhar, Martin Požar, Sandra Požar
AN EXPLORATORY STATISTICAL ANALYSIS OF TEXTUAL AND
LINGUISTIC FEATURES OF THE TEXT OF THE PASSION
ACCORDING TO MATTHEW IN CROATIAN GLAGOLITIC MISSALS

Starting from the division of Croatian Glagolitic liturgical codices into northern and southern, i.e., older and younger groups established by M. A. Pantelić (1971) and J. L. Tandarić (1980), and based on research which has resulted in an emergence of a third, transitional group, in this paper we examine selected statistical methods and the extent to which they enable a clearer presentation and better understanding of the relationship between the texts of Croatian Glagolitic codices compared to the traditional approach. The material from the study into the language of the text of the Passion according to Matthew from 16 Croatian Glagolitic missals by M. Šimić (2000) was used as a corpus for the analysis in which the author identified phenomena relevant to linguistic analysis and presented data about these phenomena in individual missals. The author determined that the Missals can be grouped into older (Vatican Missal Illirico 4, Roč Missal, First Ljubljana (Beram) Missal, Copenhagen Missal, Second Ljubljana (Beram) Missal), younger (Hrvoje's Missal, New York Missal, Senj Missal) and a third, transitional group consisting of the following eight missals: First Oxford Missal, Berlin Missal, Second Oxford Missal, Second Vrbnik Missal, Vatican Missal Illirico 8, First Vrbnik Missal, Novak's Missal and Editio Princeps. In the current research, statistical methods of segmentation analysis were performed on Šimić's data. This included a set of statistical methods that try to quantitatively express the similarity of the analysed units with regard to characteristics significant for their mutual relationship, with the aim of setting hypotheses about the broader structure to which these units belong. The analysis presents how, with regard to the selected linguistic and textual features, the Missals are grouped and shows the relationships between these groups. The analysis has confirmed the division into groups observed when applying traditional methods, but also warned about some phenomena that had not been noticed before.

Keywords: *Croatian Glagolitic missals; Croatian Glagolitic Gospel texts; Passion according to Matthew; Croatian Church Slavonic language; statistics; segmentation analysis*